

«Онһон ба хошоо үгэнүүдэй үүргэ мүнөөнэй байдалда»

ГАРШАГ

ОРШОЛ	1
ГЛАВА 1. АРАДАЙ АМАН ЗОХЁОЛ - ОНЬОН БОЛОН ХОШОО ҮГЭНҮҮД.....	3
1.1. Онһон ба хошоо үгэнүүдэй үүргэ мүнөөнэй байдалда.....	4
1.2. Онһон ба хошоо үгэнүүд тухай.....	5
ГЛАВА 2. БУРЯАД ОНЬОН БА ХОШОО ҮГЭНҮҮДЭЙ ИЛГААНУУД	5
ГЛАВА 3. ШЭНЖЭЛЭЛГЫН ДҮН	7
Анкетын дүн.....	7
ТОБШОЛОЛ.....	8
ХЭРЭГЛЭГДЭХЭН ЛИТЕРАТУРА.....	9

ОРШОЛ

Би зааханһаа хойшо хүгшэн эжытээ байһан хүн болоноб. Хүгшэн эжымни юумэ хөөрөжэ байхадаа заримдаа онһон ба хошоо үгэнүүдые хэрэглэдэг. Эхин классуудта һуража байхадаа хэшээлнүүдтээ олон онһон ба хошоо үгэнүүдтэй танилсадаг һэмди. Онһон ба хошоо үгэнүүд гээшэмнай юун бэ? Онһон хошоо үгэнүүд хүнүүдтэ юундэ хэрэгтэйб? Хаанаһаа бии болоһон бэ? Мүнөөнэй байдалда хэрэгтэй гү? Эдэ асуудалнуудта харюу үгэхын тула би онһон болон ба хошоо үгэнүүдэй үүргэ мүнөөнэй хүнэй байдалда гэхэн сэдэбээр шэнжэлэлгэ үнгэргөөб.

Шэнжэлэлгын объект: Онһон ба хошоо үгэнүүдэй үүргэ мүнөөнэй байдалда

Шэнжэлэлгын зорилго: Онһон ба хошоо үгэнүүдэй үүргэ мүнөөнэй байдалда тодорхойлох ба арадай аман зохёолдо һонирхол татуулха.

Хүдэлмэрийн задачанууд:

1. Тус темээр теори үзэхэ.
2. Шэнжэлэлгын методикотой танилсаха
3. Социологическо шэнжэлэлгэ хэхэ.
4. Шэнжэлэлгынгээ дүн согсолхо.

Глава 1. АРАДАЙ АМАН ЗОХЁОЛ - ОНЬОН БОЛОН ХОШОО ҮГЭНҮҮД

1.1. **Онъһон болон ба хошоо үгэнүүдэй үүргэ мүнөөнэй байдалда**

Саг нэгэ газартаа байнагүй. Хүн түрэлтэн мүнөө түргэн хүгжэнэ. Хэндэшье нюуса бэшэ, бидэ мүнөө хорин нэгэдэхи зуун жэлдэ, шэнэ технологинуудай үедэ байнабди. Мүнөө заашье үхибүүн компьютер гээшэмнай юун бэ, яагаад ажалладаг бэ гэжэ мэдэхэ болоһон. Тиихэдэнь, элинсэг хулинсагууднай арай ханаагүй, ганса ном сооһоо бэшэ, харин интернет онгойлгоод бүхы юумэ мэдэжэ байхабди гэжэ. Мэдээсэлэй үедэ ном уншадаг зон бага болоо, саарһан дээрэ бэшэг бэшэхээ болёо. Тиигээшье хаа, манай үбгэ эсэгэнэрһээ бидэндэ үнэтэй бэлиг хүртөө .... Арадай аман зохёол. Мүнөөшье болотор эжынэр үхибүүдтээ үлгын дуу дууладаг, онтохонууды хөөрэдэг. Ямар дуунууды, онтохонууды өөрынгөө эжынэрһээ гү, али хүгшэн эжынэрһээ шагнажа, ханажа абааб, тэрэнэ бэе бээдээ дамжуулнабди. Аман хэлэ юугээршье хэлгэжэ болохогүй.

1.2. **Онъһон ба хошоо үгэнүүд тухай.**

Онъһон ба хошоо үгэнүүдэй хүгжэлтэ урда саһаа эхилһэн. Хэр угһаа хүн ганса эдихэ хоол, гэр байра болон түрэлхид тухайдаа оролдодог бэшэ байгаа. Тэрэ оршон тойронхи дэлхэйгээ шэртэжэ, элдэб үзэсхэлэнүүдыень ойлгохы оролдожо, тэрэниие шэнэлэн хубилгажа байдаг. Олон мянган жэл соо обёоржо, хаража, сахижа ябаһан юумэнүүдээ, ханал бодолоо, найдалаа арад зон олон тоото онъһон хошоо үгэнүүд соогоо харуулһан байдаг.

Арадай оюун бэлиг, гүн ухаа, хурса мэргэн хэлэ, ажабайдалай дүй дүршэл тодоор харуулһан аман зохёолнуудай нэгэниинь онъһон ба хошоо үгэнүүд болоно. Онъһон болон хошоо үгэнүүд ехэ хурса, гүнзэги удхатай хэмжээгээрээ богонихон, шүлэглэмэл маягтай. Онъһон болон хошоо үгэнүүд соогоо буряад зон өөрынгөө ажабайдал, ёһо заншал, эрдэм бэлиг, ухаан бодол, сэдхэл ханаан, үри хүүгэд, аша гушанар, адуу мал гэхэ мэтэ наһанайнгаа эгээл үнэтэй сэнтэй онсо шэнжэнүүды харуулһан байна. Онъһон ба хошоо үгэнүүдэй тематика тон үргэн. Бодото байдалай элдэб таланууды харуулһан байдаг.

"Онъһон ба хошоо үгэнүүд буряадуудай шүлэглэмэл аман зохёолнуудай дэлгэрэнги янзануудай нэгэн, мүн хэлэнэй баялигуудай сэгнэшгүй хубинь болоно. Удхаараа дүүрэн, байгуулгын талаһаа тааруу эдэ мэргэн үгэнүүд ажабайдал тухай хүнүүдэй элдэб ажаглалтанууды, бодото байдалай элдэб үзэгдэлнүүд болон зүйлнүүд тухай сэдхэлэй сэгнэлтэнүүды, туһатай хургаалнууды, зүбшөөлнүүды, бодомжолго болон тобшололнууды дамжуулдаг", - гэжэ С.С.Бардаханова тэмдэглэнэ. Мүн лэ Н.О. Шаракшинова иигэжэ бэшэһэн байдаг: "Онъһон болон хошоо үгэнүүд соо буряад арадай ажабайдалай бүхы дүршэл харуулагданхай. Ажалша арадай дүршэл хэр зэргэ баян бэ, онъһон үгэнүүдэйшье удха тэрэ зэргэ һонин, үргэн, баян байдаг". Үнэхөөрөөшье, онъһон үгэнүүд соо харуулагдаагүй юумэн гэжэ үгы. Хүнэй ажабайдал, ухаан бодол, найдал, тэрэнэй түрэлхидтөө, хүршэнэртөө үгэһэн сэгнэлтэнүүд, ёһо заншал, бэе махабадай элүүр,

энхэ байдал, абари зан, хэһэн хэрэгүүдэйн шалтагаан болон хойшолонгууд - эдэ бүгэдэ оньһон болон хошоо үгын үндэһэн боложо үгэнэ. Энээнһээ гадна манай буряад зон мори сэгнэдэг, тэрэнээ нүхэр гэжэ тоолодог, «эрдэни» гэжэ нэрлэдэг. Олон оньһон үгэнүүдые манай арад мориндо зорюулһан байдаг.

ГЛАВА 2. БУРЯАД ОНЬҢОН БА ХОШОО ҮГЭНҮҮДЭЙ ИЛГААНУУД.

Буряад оньһон ба хошоо үгэнүүдэй уран найханай онсо илгаануудта тогтожо хэлэхэ дуран хүрэнэ. Юундэб гэхэдэ, тэдэ онсо илгаануудын аман хэлэлгэ хүгжөөлгэдэ ехэ удха шанартай юм. Оньһон ба хошоо үгэнүүдэй онсо илгаанууд гэбэл, тэдэнэй тон богони, тобшо, тодо, үнэн хэлэгдэжэ байһан юумэндээ тааруу байдаг ушар болоно гэшэ. Жэшэнь, хоһон үгөөр хоол хэхэгүйш, үлүү хараад, булуу химэлбэ г.м. Богони үгүүлбэритэй оньһон болон хошоо үгэнүүдһээ гадна, буряадууд хоёр мурһөө бүридэһэн оньһон үгэнүүдые олоор хэрэглэдэг байна. "Хоёр муртэй оньһон үгэнүүд ехэнхидээ хоорондоо зэргэсүүлэгдэһэн, тон богони, тааруу, нугалбариин талаар эмхитэй мурнүүдһээ бүридэдэг" (Бардаханова С.С.).

Хоёр муртэй оньһон үгэнүүдэй бүридэл боложо **зэргэсүүлэл** хэрэглэгдэдэг:

Утаанай гараһан газарта гал байха,
Уладай байһан газарта эжэн байха.

Найн хүн нэгэ үгэтэй,
найн морин нэгэ ябадалтай.

Хуурай модон намаагүй,
Худал үгэ үндэһэгүй.

Үндэр хадын орой хоһон,
өөдэрхүү хүнэй толгой хоһон.

Хашан мориндо харгы холо,
Харуу хүндэ нүхэр холо.

Зоридог хүн зол олодог,
Оролдодог хүн олзо олодог.

Моригүй хүн мухар, хонигүй хүн хоһон

Машинатайшыё хаа- морин хэрэгтэй, залуушуултайшыё хаа - үбгэд хэрэгтэй.

Зуун улаан сартай байнхаар,
Зургаан хайн нүхэртэй байхан дээрэ.

Холо газарай харгыда хүлэгэй хайниие мэдэхэ,
Хохидохо ядаха сагта нүхэрэй хайниие мэдэхэ.

Эд бараан шэнэдээ дээрэ, хани нүхэр хуушандаа дээрэ.

Нүхэрые нүхэрөөрнь шэнжэдэг,
Нүүрһые дүрэхөөрнь шэнжэдэг.

Хүн болохо - баганаа,
Хүлэг болохо – унаганһаа.

Ябахадаа –тахяа, эдихэдээ – гахай.

Эжын үгэ-эм, абын үгэ- дом.

Ургы ногоон – дэлхэйн шэмэг,
үбгэд хүгшэд- түрын шэмэг.

Дүтые хаража, дүрбэ хонохо.

Онһон үгэнүүд соо шадамараар, тааруугаар хэрэглэгдэһэн антитезенүүд, элдэб зүрилдөө
(антонимууд) харуулһан байдаг. Антитезенүүдэй хүсөөр хайн муу хоёр зэргэсүүлэгдэдэг.
Тиин, онһон үгэнүүдэй удха, тэрээн соо хэлэгдэһэн бодол үнэншэмэ боложо, шагнагшадай
ухаанда ехэ нүлөө үзүүлдэг:

"Ажалша хүн яарадаг, залхуу хүн даарадаг".

"хайн хүн харьдаг шэнги, муу хүн модон шэнги".

Муу хүн мундуугаараа, хайн хүн эрдэмээрээ нэрэ гаргадаг.

Шамда энээдэн, намда ханяадан.

Үнэн юумэ үнэтэй, буру юумэн буритай.

Һураһан далай, һураагүй балай.

Ой модон үндэртэй набтартай, олон зон хайтай муутай.

Эхин абяануудай, үенүүдэй адли байлгада үндэлэгдэн толгой холболго **(аллитераци)** буряад оньһон үгэнүүд соо уран хайханай талаар өөрсэ үүргэ дүүргэнэ. **Толгой холболго ураар уншалгада, хадуун абалгада нүлөөлнэ.**

Хуурай модон хүнгэн, худал үгэ хуурмаг.

Биб гэхэн гансаараа, бидэ гэхэн олоороо.

Һайн хүндэ нухэр олон, һайн мориндо эзэд олон.

Агта мори алдабал баригдаха, ама алдабал баригдахагүй.

Түмэр дээрэ жэбэ байха, түрэл гаралда тэнэг байха.

Хүниие хүндэлһэн хүн бэеэ хүндэлхэ.

Эрхые һуранхаар, бэрхые һура.

Энэ толгой холболго һүүл холболготой (рифмэтэй) тааралдана. Буряад оньһон болон хошоо үгэнүүдтэ хэрэглэгдэдэг һүүл холболго (рифмэ) болон толгой холболгонууд (аллитераци) шүлэгэй нугалбари (ритм), аялга (интонаци) байгуулжа, арадай сэсэн үгэнүүдые хурса болгоно, сэдхэлдэ нүлөөлхы хүсьеень дээшэлүүлнэ.

Буряад сэсэн үгэнүүдтэ хэрэглэгдэдэг зураглалай аргуудай дунда **(эпитет)** тодорхойлолнууд тусхай һуури эзэлнэ.

Хабтагар түлээн гал гутааха, харуу эхэнэр гэр гутааха.

Хүлэгэй унаганда эжэл хэрэгтэй, хүнэй хүбүүндэ нүхэр хэрэгтэй.

Уула мори зобоохо, уур хүниие зобоохо.

Муу хүн зониие бузарлаха, муу үбһэн таряе бузарлаха.

Эртэ бодоһон үдэртэ туһатай, эртэ гэрлэһэн үедэ туһатай.

Зан зандаа зохид, заха дэгэлдээ зохид.

Зан хайтай айлда хүн сугларха, замаг хайтай уһанда заһан сугларха.

Агта морин сэргэдэ, аба хүн хойморто.

Муу һаалишанда үнээн ходо зэмэтэй, муу аяншанда морин ходо зэмэтэй.

Мориной һайн эмээлһээ бэшэ, хүнэй һайн хубсаһанһаа бэшэ.

Эрдэмтэй хүнэй хэлэн зөөлэн, ухаатай хүнэй сэдхэл зөөлэн.

Гадна буряад оньһон үгэнүүдэй гол бодолынь зураглалай, метафорическа аргаар гаргагдаһан байдаг. Бүхыдөө зураглал харуулһан оньһон үгэнүүд уран, хурса, хүнэй бодомжолгонуудта, зохёохы бодолдонь ехэ нүлөө үзүүлхэ аргатай.

Буряад оньһон үгэнүүд соо **метафоронуудһаа гадна метониминууд** дайралдадаг.

Бусалһанһаа ама хүрэ, бууралһаа үгэ дуула.

Гарыень ганзагада хүргэбэ, хүлыень дүрөөдэ хүргэбэ.

Хүн ахатай, дэгэл захатай.

Хүн нүхэсэдэг, мал эжэлшэдэг.

Зоридог хүн зол олодог, оролдодог хүн олзо олодог.

Гамтай унахада - морин тарган, эбтээ ажаллахада - ажал түргэн.

Һайн нүхэр шулуун хэрэмһээ бүхэ, һайн морин харсага шубуунһаа түргэн.

Эмшэн хүнэй гар зөөлэн, уран хүнэй хурган уян.

Эрдэмдэ һураха- хэшээлэй, эрэ болохо-зоригой.

ГЛАВА 3. ШЭНЖЭЛЭЛГЫН ДҮН

Минии үетэн нүхэд оньһон ба хошоо үгэнүүдые мэдэдэг гү, гэжэ намда асуудал түрөө. Тэрээн дээрэһээ анкетэ табижа һурагшадтаа тараагаа.

Энэ шэнжэлэлгын хүдэлмэридэ Улаан -Үдэ хотын 49-дэхи дунда һургуулийн 8-9 ангиин һурагшад хабаадаа. Хамта дээрээ 36 хүн.

Анкетын дүн

1. Танай һанахада, оньһон ба хошоо үгэнүүд мүнөөнэй хүнэй байдалда хэрэгтэй гү? гэжэ асуудалда булта хэрэгтэй гэжэ харюусаа.
2. Буряад оньһон болон хошоо үгэнүүдые мэдэдэг гүт? гэжэ асуудалдамни 36 хүн сооһоо 20 хүнийнь мэдэхэбди гэжэ харюу үгэһэн байна. Тэрэнь һайн гэжэ би һанана.
3. Буряад оньһон болон хошоо үгэнүүд илгаануудтай байдаг, тэрэниие мэдэдэг гүт гэжэ асуудалдамни хуу булта мэдэхэгүй байгаа.
4. Таанар хэнһээ оньһон үгэнүүдые шагнадагбта гэхэн асуудалдамни -багшаһаа гэжэ 20 хүн харюусаа, 8 хүн гэртээ хүгшэн эжы, үбгэн абаһаа шагнадаг байна.
5. Ехэнхи харюусагшад нүхэр, аба эжы, Эхэ орон, морин тухай оньһон үгэнүүдые мэдэнэ.

Тус хүдэлмэри август һараһаа эхилжэ үбэлэй декабрь һара хүрэтэр үргэлжэлөө. Ажалай ябасаар иимэнүүд дүнгүүдтэ хүрэхэбди:

1. Оньһон үгэнүүд тухай мэдээсэлээ үргэдхөөб
2. Һургуули соогоо анкетэ үнгэргөөб.
5. Анкетынгээ дүн гаргаа.

ТОБШОЛОЛ

Шэнжэлэлгын дүнгөөр иймэ тобшолол хэхэ байнаб:

1. Онъһон ба хошоо үгэнүүд - дүүрэхэн мэдүүлэл, үсөөхэн үгөөр гүнзэгы удхатай бодолнууды дамжуулна.
2. Арадай хэлэнэй тодорхой удха, гуримай эмхи, тэрэнэй уран байгуулгын оншотой таланууд, яряанай хэлэлгын юрын, ойлгосотой шэнжэнүүд онъһон болон хошоо үгэнүүд соо харуулагдана.
3. Минии һанахада, онъһон болон хошоо үгэнүүд мүнөөнэй хүнэй байдалда хэрэгтэй гэжэ һананаб, юундэб гэхэдэ, онъһон ба хошоо үгэнүүд хүнэй хэлэ баяжуулна, хүгжөөнэ.
4. Бидэ мүнөө буряад хэлэн дээрээ онъһон ба хошоо үгэнүүдээ мэдээд, үзөөд, сээжэлдээд, тиигээд, тэрэнээ өөрынгөө хүбүүд басагадтаа дамжуулхабди.

Хэрэглэгдэһэн литература

1. С.С. Бардаханова «Малые жанры бурятского фольклора» Улан-Удэ : Бурятское книжное издательство, 1982
2. Ц-Д. Б. .Будаев «Пословица не мимо молвится» Улан-Удэ: Бурятское книжное издательство, 1988.
3. Н.О.Шаракшинова «Бурятский фольклор.» – Иркутск : Книжное изд-во, 1959.
4. Ц-Д. Б. .Будаев «Волшебные слова» Улан-Удэ: Бурятское книжное издательство, 1992
5. <http://baikal-tales.ru/adages>